

Tonči Kuzmanič

Postsocializem in toleranca

ali

Toleranca je toleranca tistih,

ki tolerirajo - ali pa ne!¹

“Toleranz sollte eigentlich nur eine vorübergehende Gesinnung sein; sie muss zur Anerkennung führen. Dulden heisst beleidigen”.
Goethe

¹ Vlasti Jalušič in Tomažu Mastnaku se zahvaljujem za kritične pripombe in sugestije na prvi osnutek tega teksta.

Namen pričujočega zapisa je tematizacija razmerja med toleranco in radikalno netolerantnim postsocialističnim okoljem, in sicer predvsem s posredovanjem tega, kar skušam obravnavati kot liberalni nacionalizem na Slovenskem. Potem ko nakažem simptomatični primer t.i. liberalne tematizacije tolerance na točki slovenskega revolucionarnega preloma, poskušam na koncu problematizirati še sam koncept tolerance - predvsem z “uporabo” koncepta političnega in z razlikovanjem med politično in družbeno neenakostjo. Mesta, še posebej tista, ki zadevajo Bosno in begunce, v tekstu nimajo zgolj funkcije primerov, ampak so za njegovo razumevanje bistvena.

POSTSOCIALIZMI

Na prehodu iz leta 1993 v 1994 je že bolj ali manj jasno, da so postsocializmi skupinsko ime za sorodne srednje- in vzhodnoevropske postrevolucionarne režime. To so režimi, ki nikakor niso zmogli shoditi brez večje ali manjše netolerantnosti, brez

² *Najpogostejše vojne dikcije na Hrvaškem, v Bosni in Hercegovini, Srbiji ter Črni gori so prav takšne, da sovražnika sploh ne skušajo imenovati drugače kot Drugega v njegovi najbolj prečiščeni formi: kot "Tisti", ali "On/i". Nekaj podobnega je bilo moč zaslediti v t.i. desetdnevni vojni na Slovenskem (celo na nekem TV posnetku, ko je oboroženi Zmago Jelinčič besno iskal "tiste" oz. "one"), in sicer še posebej znotraj sovražnotvornega diskurza takratnega državnoinformacijskega maga.*

³ *O tukajšnjih vojnah kot "vojnah za demokracijo" prim. Jalušič (1993).*

⁴ *O bistveno spremenjenih položajih moških in žensk v post-socializmih, posebej v tistih iz nekdanje Jugoslavije, prim. Jalušič (1992) in (1994).*

⁵ *Sovpadanja pojavov postsocializma in naraščanja nasilja, "kriminalitete" in podobnih sadov modernizacije in europeizacije je nikakor ni mogoče razložiti zgolj z vojnami na področju nekaterih postsocializmov. Ravno obratno bi se dalo reči, da je bilo naraščanje nasilja tisto, ki je bilo pred vojnami in pravzaprav kulminiralo v vojna kot "Nasilju, ki legalizira nasilje".*

⁶ *Prim. Kuzmanič (1994b).*

večje ali manjše diskriminacije, brez razraščanja nacionalizma, ksenofobije, mačizma, šovinizma, rasizma in spremljevalnih družbenih in kulturnih krasot evropske civilizacije. Izkazalo se je, da sta se t.i. modernizacija in t.i. europeizacija tako tesno povezali z barbarizacijo, da ju je včasih celo nemogoče medsebojno ločevati. Postsocializmi niso znali ali zmogli zadihati brez prav vseh naštetih in še nekaterih cvetk, ki prav v teh pogojih nadvse uspešno cvetijo. Najsi gre za slovensko, hrvaško, češko, slovaško, poljsko, srbsko, rusko ali katerokoli drugo obliko postsocialističnega, vsaka ima svoje izvirne predvsem kolektivne grešne kozle in njih ustrezne domače preganjalce: južnjake, Bosance, Muslimane, Slovake, Jude, Albance (Šiptarje), Rome (Cigane)... Včasih se celo preprosto govori o "Tistih" oz. "Onih".² Ne glede na to, ali je temu ali onemu postsocializmu uspelo proizvesti bolj ali manj resnično in krvavo vojno,³ in ne glede na to, na katerem mestu popularnosti so v tem ali onem postsocialističnem režimu "skrajnejši", so prav v vseh nastale različne organizacije, društva, gibanja ali "vsaj" politične stranke in liderji, ki - če ne kaj hujšega - vsaj bentijo čez omenjene in nekatere dodatne sovraže. Le-ti se bolj ali manj dosledno ravnaajo po (para)vojaških klišejih: od tega, da zelo ljubijo kavarne in pivo, da uživajo v vonju uniform, da se še najraje oblačijo v "army-look", da se dokaj dosledno učijo pri zgodovinskih vzornikih, najpogosteje tistih iz fašističnega in pozneje nacističnega obdobja evropske zgodovine, vse do tega, da nadvse cenijo kolektivno, da ne rečem čredno obliko participacije pri "moških fantazijah".⁴ "Fantazijah" v narekovajih, kajti ko se pojavi priložnost, so pripravljeni v krvi do kolen izpolnjevati fantazmatske želje bodisi v velikanskih in za to priložnost posebej pripravljenih posiljevalnicah (kot je to bilo in je v Bosni), po begunskih centrih (vsepovsod, kjer so le-ti nastali), ali pa kar na cestah in v domovih oz. kar v običajnem, se pravi "civilnem" življenju.⁵ Tako vse poteka tudi po dokaj "običajnih", znanih in raziskanih obrazcih obnašanja.

ANALITIČNE TEŽAVE

Poleg običajnih oblik družbene nestrpnosti (antikomunizem, ksenofobija, rasizem ipd.) je za tiste postsocializme, ki so nastali na področju nekdanje SFRJ, in nemara za večji del "slovanskih postsocializmov" sploh značilen tudi zanimiv presežek. Če je namreč znano, da so sorodni pojavi v zgodovini Evrope tako ali drugače rasistični v "starem pomenu besede" (Germani, Romani, Slovani...), so tukajšnji kreatorji rasističnega šli še korak globlje. Zavračajo namreč celo lastno "rasno substanco", dobesedno jim je nerodno, da so narejeni iz "slovanskega

testa”, kaj šele, če jim kdo omeni, da “so prišli tam nekje z Urala”! Izkazalo se je, denimo, da je slovenskost v formi nacionalizma in patriotizma (odcepljanje, razdruževanje...) predpostavljala negacijo “lastne slovanskosti” (ideologem Venetov), da o podobnih kreacijah v Bosni (hiperprodukcija muslimanstva⁶), Srbiji (Albanci) in drugod niti ne govorim.

Pri omenjanju negacije “lastne slovanskosti” nastopa tudi analitična posebnost, ki nam na ravni poskusa razlage

onemogoča preprosto dešifriranje sedanjih desno radikalnih postsocialističnih družbenih gibanj s pojmi, kot so fašizem, nacizem, naci-fašizem ipd. Ne da bi s tem tako ali drugače prizanašali, saj gre zvečine za še hujša zločinska združenja in hudodelstva, kot jih je Evropa že prestala pred pol stoletja in kar bi ustrezne primerjave na Hrvaškem ter v Bosni in Hercegovini zlahka potrdile.

Problem je, da smo v nekem nerodnem položaju, ko moramo upoštevati “moteči element”, da je rasizem, ki smo ga bili vajeni v fašizmu in nacizmu, dobil neko dodatno lastnost, ki bi jo lahko poimenovali “spodvitost”, saj je prišel do točke samonanašanja. V ospredju niso več razmerja “zaključenih celot” (Germanov, Romanov ali Slovanov) do “onih drugih”, pač pa - v konkretnem primeru - samoizničenje lastne “rasne substance”: npr. sebe kot Slovanov in šele skozi tovrstno (mazohistično?) držo samozavrnitve poskus postati “nekdo drug”. Drugače povedano, ne gre toliko (ali pa sploh več ne) za rasizem Slovanov proti Germanom (tudi obratni mehanizmi vsaj zaenkrat ne funkcionirajo v izrazitejši meri), pač pa predvsem za nekakšen “znotrajrasni rasizem”, kjer se, denimo, “slovenskim Venetom” kot “bližji” od Srbov, Hrvatov, Čehov... prikazujejo denimo Nemci ali Italijani, kjer so Čehom neskončno “bližji” Angleži kot Slovaki...⁷

Temu je dodan še odločilni element t.i. “muslimanske nevarnosti”,⁸ ki igra vlogo zunanjega, poenotujočega sovraga

⁷ Cinična interpretacija tega zasuka bi nemara govorila o nacionalistični individualizaciji, ki šele bo ali pa je že prišla do živega nekdanjemu, “tradicionalnemu” rasizmu, oz. še več, da je nacionalizem pravačprav tisti, ki bo

Tollerabile /tolle'rabile/ [vc. dotta, lat. *tolerabile(m)*, da *tolerare* 'tollerare', con la cons. rafforzata di *tollerare*] agg. **1** Che si può tollerare, sopportare: non è un comportamento —. **SIN.** Compatibile, sopportabile. **2** est. Mediocre, passabile: una commedia appena —. || **tollerabilmente**, avv. **1** raro In maniera tollerabile, sopportabile. **2** Mediamente. **Tollerabilità** /tollerabili'ta*/ s. f. ● Condizione di ciò che è tollerabile. **Tollerante** /tolle'rante/ part. pres. di *tolle-lerare*; anche agg. ● Nei sign. del v. **Tolleranza** /tolle'rantsa/ [vc. dotta, lat. *tolerantia(m)*, da *tolerare* 'tollerare' con sovrapposizione di *tolle-lerare*] s. f. **1** Capacità di tollerare ciò che è o potrebbe rivelarsi sgradevole o dannoso: avere — per una medicina, un cibo, un clima; ha poca — per i lunghi viaggi | Casa di —. bordello. **SIN.** Sopportazione. **2** Disposizione d'animo per la quale si ammette, senza dimostrarsi contrariato, che un altro professi un'idea, un'opinione, una religione diversa o contraria alla nostra: — civile, politica, religiosa | Atteggiamento comprensivo, indulgenza: manifestare — per i difetti altrui. **3** Ritardo ammesso oltre la data, l'ora stabilita: prima dell'inizio della lezione c'è una — di dieci minuti. **4** Scarto, riduzione, divergenza ammessa: hanno concesso su ogni prezzo una — del cinque per cento. **5** Inesattezza di fabbricazione di un pezzo di lavorazione ammissibile per dati valori. **6** Possibilità di differenza dalle condizioni e caratteristiche di una merce prevista in contratto: — di quantità, — di calo | — di coniazione, approssimazione per eccesso o per difetto del peso o del titolo di una moneta. **7** (dir.) Atto di —, implicita o esplicita concessione che il titolare di un diritto fa dell'esercizio dello stesso ad altri pur senza rinunciare all'esclusiva titolarità. **Tollerare** /tolle'rare/ [vc. dotta, lat. *tolerare*, da *tolle-ere* 'togliere', nel suo primitivo senso di '(sop)portare', col rafforzamento consonante frequente nelle parole sdrucciole] v. tr. (io *tollo* /'tollero/) **1** Sopportare con pazienza e senza lamentarsene cose spiacevoli o dolorose: — l'indifferenza, il disprezzo altrui; non *tollo* le vostre offese | Ammettere la presenza di q.c. di poco gradito: non lo *tollo* nella loro compagnia | *Poter* subire senza soffrirne dolori, disagi e prove fisiche di varia natura: non — il caldo eccessivo; *tollo* tutti i liquori; non *tollo* le lunghe camminate. **2** Ammettere idee, convinzioni, opinioni contrarie alle proprie: — tutte le religioni, le ideologie | Perdonare, usare indulgenza: ha sempre *tolto* la sua inesperienza. **3** Consentire dilazioni, scarti, differenze di non grave entità: è *tolto* un ritardo di pochi minuti. **Tolleratore** /tolle'ratore/ [vc. dotta, lat. *tardo tolleratore(m)*, da *toleratus* 'tollerato' con la cons. rafforzata del part. pass. it.] s. m.; anche agg. (f. *-trice*) ● raro Chi, che *tollo*. **Tollerazione** /tollerat'tsione/ [vc. dotta, lat. *toleratio(m)*, da *toleratus* 'tollerato' con la cons. rafforzata del part. pass. it.] s. f. ● raro Atto del *tolle-lerare* | Tolleranza.

N. Zingarelli: *Vocabolario della lingua italiana* (1983)

ali je že iznašel dokončno rešitev vprašanja rasizma (“manjše zlo”)!

⁸ Zadeva Turke v Nemčiji, muslimane v biuši Sovjetski zvezi ter

muslimane, tudi Bosance/Bošnjake na Balkanu (ne rečejo zaman tisti "pravi" Srbi in Hrvati, da so Bosanci "muslimani" oz. še najraje, da so "Turki!")... Več v Kuzmanič (1994c).

⁹ Predaleč bi me pripeljalo, če bi v tukajšnji pretres vzel še sodobno mednarodno vlogo ZDA, probleme različnih antiislamskih vojn... Za značilnega v tem oziru lahko zgolj nakažem najsodobnejši post-

tako med sodobnimi Germani (Nemci še posebej) ter Slovani (Srbi in Hrvati, Slovenci, Makedonci, Črnogorci...). Lahko bi rekli tudi takole: kolikor je v zadnjih treh ali štirih stoletjih politika t.i. tolerance med protestanti in katoliki (in prav to je rojstno mesto evropskega pojma tolerance!) izjemno uspešno proizvedla obojestransko razvit antisemitizem (in manj viden antiislamizem), potem se sedanja (vsaj navidezna) slovansko-germanska toleranca razvija predvsem na bohotenju antiislamizma (ter manj izraženega antisemitizma).⁹

Toliko za uvod, ker me tukaj ne zanima toliko "žalostna" plat postsocializmov, bolj mi gre za obljub in upov polno Toleranco, ki ji trume mislečih tako neučakano hitijo naproti in jo le stežka ustrezno prehvalijo.

POMEN/I TOLERANCE

Oglejmo si najprej, kaj toleranca utegne biti oz. kaj bi naj pomenila. Razumljivo je namreč, da bi ostala še najlepša in celo nedotakljiva, če bi jo preprosto prepustili sedanji, več kot udobni obliki obstoja kot zgolj-tujke. Saj bi v tem primeru dobila udobno priložnost neskončnega momljanja v nekem nerazumljivem jeziku ter nasmihanja tukajšnjim postsocialističnim revežem, pohabljenecem in lačnim. Bilo ne bi prav nič drugače kot takrat, ko so v herojskih osemdesetih momljali tuji komentatorji oz. so se nasmihali TV obrazi svobodnega sveta, ki so stotine milijonov takratnih komunističnih ujetnikov privabljali v obljubljeni življenje, v obljubljeni deželo: ne glede na to, ali se je le-ta pojavljala kot "kraljestvo čez lužo" ali pa, pogosteje, kot še ena čez-

karavanška samopostrežba. Skratka, toleranca kot domnevni "polni označevalec", kot tujka, bi tukajšnjim subjektom govorila bore malo ali še pogosteje - nič. Saj bi empirično raziskovanje v t.i. postsocialističnih državah zagotovo pokazalo katastrofalno nepoznavanje te besede in pomenov, ki jih sugerira, kar bi že na ravni pomenov omogočilo neskončno število manipulacij, predvsem pa osladnih obljub brez ustreznega kritja. Zato bom začel prav s poskusom prevajanja te razvpite tujke.

Verbinčev slovar tujk govori o besedi latinskega izvora, ki da meri na prenašanje, strpnost, podobno pa zagotavlja tudi Hoffmeisterov *Wörterbuch der philosophischen Begriffe* (1955), ki pravi, da gre pri *Toleranz* za prenašanje (*Duldung*), potrpežljivost/potrpljenje (*Duldsamkeit*). Wolfov nemško-slovenski slovar (1860) govori o "poterpnosti" oz. o "spravljivosti" z

to-le'ra-bel (Adj.) so beschaffen, daß es toleriert werden kann; eine tolerable Abweichung
to-le'rant (Adj.) duldsam, nachsichtig, weitherzig, großzügig; Ggs intolerant; ~ gegen Andersdenkende [*< frz. tolérant „duldsam, nachsichtig, großzügig“ < lat. tolerare „ertragen“*]
To-le'ranz (f. 20; unz.) tolerantes Verhalten, Duldsamkeit; Ggs Intoleranz; zulässige Abweichung von Maßen; religiöse ~. [*< lat. tolerantia „das Ertragen, Erdulden, Geduld, Duldsamkeit“*]
To-le'ranz-be-reich (m.) Bereich, innerhalb dessen Abweichungen von vorgegebenen Sollwerten noch zulässig sind
To-le'ranz-do-sis (f.) international festgelegte, höchstzulässige Strahlendosis, die radioaktiven Strahlen ausgesetzte Personen empfangen dürfen
to-le'rie-ten (V. t.) mit Toleranz behandeln, nachsichtig dulden, großzügig ertragen [*< lat. tolerare „ertragen, erdulden“*]

G. Wahrig: *Deutsches Wörterbuch* (1986)

socialistični obrat: medtem ko je bil začetek žametnih revolucij po vsem Vzhodu postavljen na zahtevah po Evropi in evropskosti, je notranji razvoj skorajda vse te revolucije že pripeljal do točke, ko zahtevajo NATO! Več o tem v Kuzmanič (1994a).

drugoverci. Najnovejši slovar Debenjakov pa pri *tolerieren* navaja dopuščati, pri *tolerierbar* pa govori o tistem, "kar je mogoče dopuščati". Latinsko-italijanskemu slovarju se pri *Tolerantia* zapiše *tolleranza*, vendar pa obenem pristavi še dva pomena: najprej *pazienza* ter nekoliko presenetljivo *sofferenza* (*Toleration, onis, soffrimento, il soffrire*). Skratka, govori o "mučenju", "trpljenju" ter o prenašanju npr. bolečin. Če bi to imenovali po angleško (*The Concise Cambridge Italian Dictionary*, 1979), bi šlo za *to suffer, to endure, to bear, to stand...*

Če za trenutek pustimo ob strani to bolj ali manj formalno plat zadeve in se vsaj za silo seznanimo z vsebino termina toleranca v zgodovinskem pomenu, velja predvsem poudariti, da se tako njegov pojav kot funkcioniranje nanašata na specifična družbena razmerja - na verska in cerkvena. Omenjeni Hoffmeisterov slovar pravi, da gre za pomen, ki meri na omogočiti/dovoliti/pustiti veljati tuje (*fremde*) nazore in načela - posebej v vprašanih veroizpovedi. Kot takšna naj bi se ideja tolerance v Nemčiji razvila predvsem v času razsvetljenstva, in sicer kot nekakšen upor zoper takratne boje med protestanti in katoliki. Literarni izraz najde v Nemčiji v formi Lessingovega Modrega Natana (1779). Nekoliko prej je do podobnih stremeljenj prišlo v bolj razvitih okoljih Francije in Anglije. Že ob izteku 16. stoletja je mogoče v Franciji zaslediti podobne premike (skupina *Les Politiques* z Jeanom Bodinom) v zvezi s hugenoti (njihov dostop do javnih služb),¹⁰ stoletje pozneje pa v Angliji v zvezi s katoliki. Kot najbolj znana poskusa odpiranja vprašanju tolerance se v tem pogledu v zgodovini pojavljata *A Letter Concerning Toleration* (1689) Johna Locka ter Voltairova *Razprava o toleranci* (1763).

¹⁰ Prim. geslo "toleranci-
ja" v **Politični enciklopediji** (1975) (Beograd, Savremena administracija).

TOLÉRABLE [tolɛabl(ə)]. *adj.* (1355; lat. *tolerabilis*).
♦ 1° Qu'on peut tolérer, considérer avec indulgence, excuser.
V. Admissible, excusable. « Une négligence continue n'est pas tolérable... » (VOLT.). ♦ 2° (FIN XIVe). Qu'on peut supporter. **V. Supportable.** « Tout le monde,... est assommant. Il n'y a de tolérables que les gens qui me plaisent » (MAUPASS.). ♦ **ANT.** Impossible, intolérable.

TOLÉRANCE [tolɛrãs]. *n. f.* (h. 1361; 1561; lat. *tolerantia*). ♦ 1° Le fait de tolérer, de ne pas interdire ou exiger, alors qu'on le pourrait; liberté qui résulte de cette abstention. Ce n'est pas un droit, c'est une tolérance. « Jusqu'à quel point tiendrait, devant l'abus, une tolérance faite, en partie, d'inertie et d'habitude prise » (COURTELINE). **Dr. Jour^a de tolérance** (ou de souffrance). — **Tolérance orthographique, grammaticale**, liberté de ne pas appliquer la règle stricte, dans certains cas. ♦ **Ancienn.** (1840). *Maison de tolérance*, maison de prostitution (qui était tolérée par la loi avant 1946). ♦ 2° Attitude qui consiste à admettre chez autrui une manière de penser ou d'agir différente de celle qu'on adopte soi-même. **V. Compréhension, indulgence. Faire preuve d'intelligence et de tolérance** (Cf. Avoir l'esprit large^a). « L'Angleterre, dans une de ces crises d'incohérente vertu qui succèdent chez elle à la plus surprenante tolérance » (MAUROIS). ♦ 3° **Hist. relig.** (fin XVIe). **Tolérance théologique, ecclésiastique, religieuse**, indulgence à l'égard de l'opinion d'autrui sur les points de dogme que l'Église ne considère pas comme essentiels. — **Liberté de pratique religieuse (tolérance civile)**. — **Hist. Édit de tolérance**, qui accordait aux protestants le libre exercice de leur culte (1562). ♦ **Cour.** (1681). Le fait de respecter la liberté d'autrui en matière de religion, d'opinions philosophiques, politiques. « J'observerai ici que la tolérance, la liberté des opinions et des croyances est toujours fort tardive » (VALÉRY). ♦ 4° **Méd.** Aptitude de l'organisme (variable suivant les sujets et les circonstances) à supporter sans symptômes morbides l'action d'un médicament, d'un agent chimique ou physique déterminé, etc. ♦ 5° **Techn.** Limite de l'écart admis entre les caractéristiques réelles d'un objet fabriqué ou d'un produit et les caractéristiques prévues. **Marge de tolérance.** ♦ **ANT.** Défense; intolérance.

TOLÉRANT, ANTE [tolɛrã,ãt]. *adj.* (1544; lat. *tolerans*). ♦ 1° Qui fait preuve de tolérance (2°). **V. Compréhensif.** Ses parents sont très tolérants. **V. Indulgent.** ♦ 2° Qui fait preuve de tolérance en matière d'opinion. **Doctrine, religion tolérante.** — **Subst. Les tolérants.** ♦ **ANT.** Borné, dogmatique, intolérant.

P. Robert: *Dictionnaire de la langue française* (1984)

AMERIKA IN EVROPA

Kot vse kaže, prihaja toleranca do nas po nekem značilnem in običajnem ovinku - kot bistveno neevropski sadež, kot v

ustrezno ameriško zgodovino zaviti liberalni izdelek. Združene države so bile tisto zgodovinsko in ustrezno podružbljeno okolje, v katerem je toleranca kot družbeni odnos najbolj zaživela: preprosto zato, ker je bila tista družbena varovalka, ki je omogočala dokaj posrečeno mešanico klasičnega (angleškega) "individualističnega liberalizma" s pojavom t.i. množične demokracije, v kateri šteje dobesedno vse, le posameznik kot politično bitje ne. Toleranca kot evropska medverska inovacija je naletela na plodna tla prav tam, kjer se je namesto političnega principa države naselila vsemogočna vlada z vladavino družbenosti oz. kjer je - po drugi plati - političnega posameznika nadomestila večja ali manjša, tako ali drugače dojeta skupina pritiska.

Toleranca je bila stoletja nazaj tisto, kar so vladarji v Evropi uporabljali kot princip znotrajdržavnega pomirjevanja med različnimi družbenimi (prevsem verskimi) skupinami, tukaj pa je ta toleranca zasedla dosti višje hierarhično mesto, mesto

občega. Postala je namreč nekakšna splošno družbena *conflict resolution machine*. Nič čudnega potemtakem, da je - kot opozarja R. P. Wolff - v tem pogledu pluralistična, množična demokracija pravzaprav v nasprotju s klasično demokracijo, kot jo poznamo iz t.i. liberalnega modela. Pluralistična demokracija je namreč presenetljivo podobna fevdalni družbi, v kateri je posameznik igral vlogo zgolj kot član nekega ceha, korporacijsko organiziranega mesta, cerkve ali pa stanu, nikakor pa ne vloge subjekta v smislu političnega individua, podrejenega zakonu. Še več bi se

dalo reči: niti v srednjeveško nepolitični evropski združbi niti v pluralistični demokraciji ni osrednje vodilo tisto, ki pravi "en človek - en glas", pač pa - "vsaki legitimni skupini njen del" (prirejeno po R. P. Wolff, pp. 30).

S tem pa smo se prebili do izhodišča, ki nas tukaj zanima. Najprej se nam že na prvi pogled postavlja vprašanje presenetljive podobnosti med omenjeno pluralistično, množično demokracijo, ki gradi na političnem predstavljanju skupin, lobi-jev in na hkratnem striktnem političnem zatiranju individua, ter rajnkim samoupravljanjem. Saj bi dobesedno z neskončnimi tonami dokazov, vključno z ustavnimi, lahko podprli trditev, da je bil/a v prejšnji združbi posameznik-posameznica vreden/na le, kolikor je zadostoval/a dvema pogojema: da je bil/a zaposlen/a, torej član/ica tega ali onega podjetja, ter kolikor je nastopal/a kot član/ica te ali one družbeno-politične organizacije. In drugič, nemara bolj presenetljivo: ugotovimo lahko,

tō'lerable *a.* enduring; fairly good, not bad, (*am in tolerable health*); hence **tō'lerance** (-bɛln-) *n.*, **tō'ly** *adv.* [ME *f.* OF, *f.* L *tolerabilis* (as **TOLERATE**; see **-ABLE**)]
tō'lerance *n.* willingness to tolerate, forbearance; (*esp. Med.*) capacity to tolerate; permissible variation in dimensions, weight, etc.; **REMEDY** of coinage; so **tō'ANT** *a.* [ME *f.* OF, *f.* L *tolerantia* (as foll.; see **-ANCE**)]
tō'lerāte *v.t.* endure, permit, (*practice, action, person's doing*); allow (*person, religious sect, opinion*) to exist without interference or molestation; endure with forbearance; sustain, endure, (*suffering etc.*), *esp. (Med.)* sustain use of (*drug, radiation, etc.*) without harm; so **tō'ATION** *n.*, (*esp.*) allowing of differences in religious opinion without discrimination. [*f.* L *tolerare* endure + **-ATE**]

The Concise Oxford Dictionary
(1984)

da tudi v postsocialističnih pogojih glede tega ni bistveno drugače. Saj so denimo nekdanje družbeno-politične organizacije zamenjale stranke, ki pa so vzpostavile absolutno dominacijo nad t.i političnim prostorom oz. nad ostanki tistega, kar je kot politično nastalo v predrevolucionarni drugi polovici osemdesetih. Tako kot posameznik in posameznica prej nista veljala nič, če nista bila člana ZK ali pa SZDL, tako tudi danes brez članstva v LDS, SKD, SNS, SDSS... nikamor ne prideta!

Korporativni princip urejanja družbenega in političnega, ki je sicer najbolj značilen v obdobju (ne zgolj evropskega) fevdalizma, z ameriško in francosko revolucijo sploh ni izginil: ne iz naše sedanjosti in ne iz t.i. razvitega sveta. Ravno nasprotno: pomladil se je in si pridobil novih življenjskih sokov, tokrat prav s postsocialističnim družbenim prekucništvom.

LIBERALNI NACIONALIZEM

Na Slovenskem je bila toleranca do sedaj v glavnem prezrta tema. Pa ne zgolj zato, ker se "znanstveniki s tem niso ukvarjali", pač pa predvsem zavoljo tega, ker je bila - pa naj se to sliši še tako bogokletno - prejšnja družba, se pravi samoupravni socializem slovenskih (kardeljevskih) barv, izjemno toleranten družbeni sistem¹¹. Postsocializem je tudi na Slovenskem v tem pogledu zadeve radikalno spremenil. Nastal

¹¹ *Pravim družbeni in ne politični sistem, saj je inkriminiral in kar se da preganjal kakršnokoli politično dejavnost (samoupravljanje je bila družbena sistematika prepovedane političnosti), pa najsi je ta prišla s strani katoliške ali pravoslavne cerkve, nacionalistov, anarhistov, islamistov, levičarjev, desničarjev, fundamentalistov, Slovencev, Hrvatov, Bosancev, Srbov ali Judov... V tem smislu je bilo samoupravljanje zamišljeno in izpeljano kot radikalno družbeno tolerantno (med najbolj tolerantnimi družbami svojega časa sploh) ter po drugi strani kot eden bolj politično rigidnih in politično preganjajočih (netolerantnih) režimov tega istega časa, vendar tudi v tem pogledu tolerantnejši kot večina drugih dežel t.i. realnega socializma.*

¹² Več v Kuzmanič 1993.

¹³ O nekem drugem in zgodnejšem Mastnakovem razlikovanju v zvezi z nacionalizmi v ljubljanskem **Telexu** glej v Magaš 1993. Sicer pa sodi med boljše tuje razprave o celotnem obdobju na Slovenskem po moji presoji še vedno Thompson (1992).

toleránca -e ž [lat. *tolerantia* prenašanje, strpnost] 1. strpljivost, strpnost do drugačnih naziranj, posebno verskih, 2. zakonit odstop od predpisane teže zlatnika ali srebrnika, 3. dopusten odstop od predpisane teže, mere ... (tehn.), 4. odpornost do zdravil ali strupov (med.); **toleránčen** -čna -o ki se tiče tolerance; **toleránčni** patént verskopolit. odredba avstr. cesarja Jožefa II. iz l. 1781, ki je dovoljevala versko svobodo in zasebno bogoslužje pripadnikom drugih kršč. veroizpovedi

toleránten -tna -o [lat. *tolerans*] 1. strpljiv, (versko itd.) strpen, 2. odporen proti učinkom zdravil ali strupov

tolerírati -am [lat. *tolerare*] prenašati, dopuščati, trpeti kaj

F. Verbinc: Slovar tujk

¹⁴ Približno povedano gre za generacijsko razlikovanje, pri katerem so bili "njihovi boji" predvsem tisti iz druge svetovne vojne (ali pa še pred njo), in sicer v smislu razmerja med partizani in raznogardisti oz. spopadi, ki so se bili okrog nacionalnega.

je in gradi predvsem kot sistematika družbene neenakosti¹², ki pa ji politike, politične enakosti izven etnične še ni uspelo niti povohati, kaj šele misliti. Kljub povedanemu bi morali razlikovati vsaj dve postsocialistični drži, ki zadevata toleranco: ena je pristno slovensko domačijska, post-socialistična v smislu tolerance (tudi radikalne) šovinistične in ksenofobične ter rasistične dejavnosti, druga pa je tista, ki bi sicer še najraje šla po poti "naravne ksenofobičnosti" prve, vendar pa ji nekakšna "nesrečna zavest" to zaenkrat preprečuje.

Za dojetje teh dveh dominirajočih drž bi na tem mestu kazalo narediti krajši ovinek, poprej vpeljati neko pomembno razlikovanje, ki sicer dodatno zaplete razumevanje, vendar utegne biti obenem koristno vsaj s stališča premišljanja o toleranci v danem prostoru in času. Gre namreč za dosedaj netematiziran problem dveh različnih zvrsti tukajšnjih naciona-

lizmov kot morebitnega izhodišča za razumevanja nastalega položaja. Naj poudarim, da za osnovo fenomena nacionalizma in njegovih izpeljank jemljem razmeroma umirjeno in širše "sprejeto" različico definicije, ki pravi: "*Nationalism is not consciousness of the reality of national character nor pride in it. It is a belief in the unique mission of a nation, as being intrinsically superior to the goals of attributes of whatever is outside it.*" (Berlin, 1990, cit. po Thompson 1992: 9.)

Podobno kot je razlikoval Mastnak,¹³ ki je svojčas skušal ločiti "naše" od "njihovih bojev",¹⁴ bi tudi nacionalizem na Slovenskem lahko razdelili vsaj na dva dela in govorili o nacionalizemih v dvojini. V

grobem pa bi nacionalizem lahko razdelili vsaj na "starega" in na "novega". Le delno upravičeno razvpiti t.i. novorevijaški nacionalizem bi, denimo - predvsem zavoljo odpiranja vprašanj iz obdobja druge svetovne vojne in pred njo (osredotočenje na antikomunizem ipd.) - lahko bil v tem pogledu določen predvsem za "starega". Del avtorjev bi bil uvrščen v krog "novega nacionalizma", in sicer v tistega, ki je skušal zadeve argumentirati nekoliko drugače, poenostavljeno povedano, ne toliko "zgodovinsko", pač pa sodobneje, se pravi: aprioristično, ne-več-antropocentrično, naravnopravno in nenazadnje tudi mednarodnopravno. Naivnim tematizacijam navkljub je "novi nacionalizem" zrasel predvsem v vrtičkih novih družbenih gibanj in t.i. civilne družbe s konca osemdesetih, in sicer v trenutku njihovega samomora oz. prehoda pod okrilje bivšega Odbora za varstvo človekovih pravic (čeprav drži, da je bil ta

novi nacionalizem soroden nacionalizmu iz krogov Nove revije, pa ga obenem z njim ne gre enačiti). Celo strankarsko gledano je prihajalo in še vedno prihaja do poskusov združevanja dveh grupacij nosilcev novega nacionalizma: tistih okrog t.i. LDS-ovske desnice in liberalizirajočih nacionalističnih delov nekdanjih demokratov, Socialistične stranke in Zelenih. Skupni imenovalac, jedro, okrog katerega so se zbirale vse te skupine, je bil kajpak različno dojet liberalizem. Samo zares naivno in neinformirano mišljenje je lahko še vedno na stališču, da je na Slovenskem v "trenutkih odločitve" obstajal zgolj "en-nacionalizem" - tisti, ki da je prihajal iz Nove revije in krogov, ki so se je dotikali (cerkev, pisatelji, imigracija...), oz. da je današnja pristno slovensko ksenofobičnost, rasizem, seksizem... moč pripisati zgolj tem "intelektualnim desnim krogom". Nemara bi kazalo postaviti celo "nasprotno" hipotezo, in sicer tisto, po kateri je "pravo" (v smislu dominantno, tisto, ki je "potegnilo množice") nacionalno revolucionarno gibanje na Slovenskem bilo nadvse inspirirano od novega, liberalnega nacionalizma (nova, liberalizirajoča desnica!!!), da pa je "stari" tako na volitvah kot posebej pozneje (od)igral sekundarno, manj pomembno vlogo. Ne bo, denimo, držalo, da so nacionalno-revolucionarno aktivne slovenske množice s prehoda osemdesetih v devetdeseta bile tiste, ki so bile starejše od 50 ali 60 let in ki so slišale na "belogardistične" ali podobne klice po očetnjavi. Prav tako ne bo držalo, da so se množice odzvale zgolj na nadvse hermenevitično pisanje, z relativno ozkim bralskim krogom Nove revije. Prej gre za bolj množičen medij, za kulturo t.i. podlistkov, kot bi dejal Hesse, za nenehno, po možnosti vsakodnevno "pumpanje" bralstva... Ni torej težko uganiti, saj se je edino Mladina takrat prodajala v 70 do 83 000 izvodih tedensko in je bila v tem pogledu glavni sejalec novega, "liberalnega nacionalizma".¹⁵

Če bi zadevo nekoliko poenostavili in tukajšnji oznaki novo oz. staro, vsaj zavoljo eksperimenta, če ne česa drugega, zamenjali s politizirajočima oznakama desno-levo, bi lahko zapisali, da se pravzaprav sploh ni zgodilo prvič, da je na Slovenskem zmagal "levi" in ne "desni" nacionalizem! Slovenski NOB (pripravljan tudi v Kardeljevem ali Kardelj-Ziherlovem *Razvoju slovenskega narodnega vprašanja*) je bil - vsaj kar zadeva tovrstno naskočišče - podoben, levo-nacionalen ali levo-nacionalističen dogodek! Vendar pa bi ob tem izgubili najbolj pomembno potezo "duha časa", novega, liberalnega nacionalizma: njegovo radikalno protipolitičnost. Medtem ko omenjena stara nacionalizma (levega in desnega) krasi neka

¹⁵ To posebej velja za uredniško politiko na višku revolucionarnih dogodkov. Umaknila se je šele potem, ko je prišlo do vojne v Bosni, ko je štafetno palico ksenofobije in hujskanja nadvse uspešno prevzelo Delo in je do današnjega dne ni izpustilo iz rok. O televizijskih in radijskih (v bistveno manjši meri) ksenofobičnih izpadih ter o Slovenskih novicah kot o daleč najuspešnejšem generatorju vsakodnevnega "majhnega idiotizma" (v smislu srbske **Politike expres**, hrvaškega **Večernjaka** itd.) pa tukaj nima smisla govoriti.

strpnost -i ž (ř) lastnost strpnega človeka: pokazati strpnost; cenili so njegovo strpnost do nasprotnikov / strpnost v vzgoji / narodnostna, rasna, verska strpnost

SSKJ IV

¹⁶ *Seveda, ker več ni ne "sovražnikov" in ne "nasprotnikov", ki bi bili natančno določeni ("z vsemi se lahko pogovarjamo"), so postali dobesedno vsi sovražniki. Denimo: novodružbeni fundamentalisti, feministične radikalistke, desničarski in nacionalistični fundamentalisti... Poanta je v tem, da je vse mogoče stlačiti v isti koš!*

političnost, vsaj neka iluzija zavesti, da gre za "druge ljudi" (točno določene sovraže, ki jih je treba...) in pa za "stvari splošnega pomena, proti katerim se bojujejo sovragi", pa se pri novem vseskozi zdi, kot da sovraga ni in ga sploh ne more biti.¹⁶ To pa je možno predvsem iz dveh razlogov: kot že omenjeno, zavoljo protipolitične držbe, ki zelo učinkovito ustvarja utvaro politike kot (tudi marksovske) čiste utvare, da je politika isto kot "ravnanje s stvarmi", se pravi - ekonomija ("apolitični" Drnovšek je inkarnacija tega). Po drugi plati je to možno zavoljo tega, ker se ta "ne-več-nacionalizem" uspešno ravna po znanem reku "Ujemite tatu!". Medtem ko vseskozi "opozarja" na stari nacionalizem in ko mu velika večina ljudi debelo naseda, dosti radikalneje in veliko nevarneje izpelje svoj "novi", "kulturni", "mehki", protipolitični, liberalni nacionalizem. Prav za prehod iz starega v novi, liberalni nacionalizem je šlo na Slovenskem na prehodu iz osemdesetih v devetdeseta in v devetdesetih le-ta slavi "tolerirajočo", mehko zmago.

nèdopústnost -i ž (ě-ú) lastnost, značilnost nedopustnega: zavedal se je nedopustnosti svojega dejanja; nedopustnost uporabljenih sredstev je očitna ♦ jur. nedopustnost kazenskega pregona

SSKJ III

Zatorej "stari nacionalizem" v smislu demosovskega (smer Nove revije, ki je na neki način kulminirala v programski in po svoje nedolžni bučarjevski argumentaciji v knjigi *Leta odločitve*) sploh ni bil premagan z domnevnim "nenacionalističnim diskurzom", pač pa od liberalnega nacionalizma, z "nenacionalističnim nacionalizmom", ki je tudi prej imel glavno besedo. Ker so se radikalizacije starega nacionalizma izkazale za neučinkovite (prehiter poraz Demosa?), je povsem razumljivo, da je prišlo do poskusov inoviranja, in sicer vsaj na treh točkah: pri Janši in Podobniku ter v še ne dovolj diferencirani skupini manjših izvenparlamentarnih "nac.-soc.", "nac.-rep." in podobnih strankarskih oz. gibanjskih organizacijah. Šovinizma, ksenofobije in rasizma Zmaga Jelinčiča pa nikakor ne bi kazalo metati v isti koš s pravkar omenjenimi poskusi. Pri njem gre za značilno radikalizacijo novega, liberalnega in ne več starega nacionalizma! Logična argumentacija in obnašanje Jelinčiča, njegov image, ciljne skupine poslušalstva/bralstva, tipično narcisoidno intelektualiziranje itd., je veliko bližje denimo vrhunskim kreacijam Slavvoja Žižka in NSK-jevskim tiradam oz. njihovemu na daleč prepoznavnemu nastopaštvu kot pa tradicionalističnim à la Janša, Podobnik, da o na videz najtradicionalnejšem med njimi, Peterletu, niti ne govorim. Drugače povedano, dominantno intelektualno vlogo pri nacionalističnem gibanju na Slovenskem bi kazalo pripisati predvsem nosilnemu novonacionalističnemu, levo-liberalizirajočemu žargonu Mladine tega časa (Žižek in liberalni krog

okoli njega) po eni ter "mlajšim", ne pa starejšim novorevijaškim generacijam in njihovim proti-partizanskim diskurzom po drugi strani.

Kakor koli že, paradoks je pa ta, da od prve omenjene skupne držbe, ki se v glavnem ujema s "starim" nacionalizmom, vsekakor ni moč in ne bo moč pričakovati tematizacije tolerance, kaj šele njenega prakticiranja. Druga pa je le takšna, da je včasih samo-prisiljena tudi kakšno povedati na to temo. Medtem ko s prvo skupino v prihodnje ni moč pričakovati nikakršnega pogovora, je v tem smislu dialog z drugo vsaj zaenkrat še možen.

"PRISTNO LIBERALNA SOLIDARNOST"

Kar zadeva toleranco, je bila ena redkih aklamacij iz časa pred "prvimi demokratičnimi volitvami", če ne celo edina izrečena od najbolj izpostavljenega razglaševalca¹⁷ liberalne slovenske zavesti, Slavoj Žižka. Gre za davno leto 1990, še pred plebiscitom in secesijsko vojno.

Obenem gre takorekoč za programsko izjavo, saj se je ZSMS po njej dejansko preimenovala v Liberalno stranko.

Ravno zaradi programskosti tega zgodnjega teksta in zaradi strnjjenosti pozicije ga tu jemljem kot paradigmatnega. V tekstu¹⁸ Žižek definira "tretji blok" v Sloveniji, zariše dilemo

glede komunizma in antikomunizma in ponudi nekakšno tretjo pot (na drugih volitvah se je ta pot imenovala "ne levo - ne desno"), liberalno. Liberalizem naj bi bil po tej definiciji nekaj drugega, kot je podoba liberalizma kot nekakšnega nenačelnega - brezsrčnega egoizma, kjer naj posameznik skrbi le za svojo (materialno) korist in užitek, kjer ni nobenih skupnih in zavezujočih vrednot in kjer se žrtvujejo le norci in bedaki. Žižkova definicija liberalizma pravi, da je to "pristna liberalna senzibilnost", oz., kar je newageovsko zabeljeno, kot "čut za drugega, za sočloveka v njegovi edinstvenosti". Govor o "pristno liberalni solidarnosti" pa je pravzaprav govor o toleranci.

Sicer so v tem programskem tekstu navedene razmeroma skope opredelitve, ki merijo zgolj na razmerje do spolne orientacije in vere. Kljub temu se mi zdi, da se zavoljo ponavljajoče se formule, ki po svoje sugerira odprto verigo "spoštovanj", da izluščiti tudi splošnejši model umevanja tolerance razglaševalca tukajšnjega liberalizma, saj zapisano ni bilo nikoli demantirano. Najprej je, po Žižku, "liberalec heteroseksualec, ki spoštuje način, kako si sadomazohistični homoseksu-

¹⁷ Tukaj bi na prvi pogled bilo veliko normalneje uporabiti besedo "ideolog", ki po neki novoveški evropski inerciji bojda pritiče vsemu, kar da je politično. Prav zaradi tega na tem mestu ne morem govoriti o ideologiji in ne o ideologu, saj je liberalizem par excellence tisti subjekt, ki je nosilec "the age of neutralizations and depoliticalizing..." Kajti gre za "killing understanding of the political and sincerity regarding the political" (Strauss, 1976: 82), da dejavnosti Slavoj Žižka na področju kritike,

nètoleránten -tna -o prid. (ě-â) ki mu manjka strpnosti, razumevanja: označil ga je za surovega in netolerantnega človeka / v njih ni toge, netolerantne načelnosti

nètolerántnost -i ž (ě-â) lastnost netolerantnega človeka: v njem ni bilo netolerantnosti / netolerantnost stališč

SSKJ III

zavračanja ideologije niti ne omenjam.

¹⁸ *Mladina*, 2. 2. 1990, "ZSMS je liberalna stranka Slovenije".

¹⁹ *Ko je bil pričujoči tekst že dokončan, je S. Žižek v Sobotni prilogi Dela (15. januarja 1994) objavil zapis Kapitalizem - izmišljotina komunistov, kjer lahko preberemo tudi neko za tukajšnji predmet sila značilno mesto. Tokrat avtor govori o "liberalni etiki", ki je vsebovana tudi v strpnosti do politično, versko, nacionalno, spolno itd. drugačnih. Pravi, da gre "za to, da jih dopustimo v njihovi različnosti". Zdi se, da bi prav tukajšnje "dopuščanje" utegnili biti tisto nekaj več, kar vsebuje liberalna toleranca, ki je menda "globlja od običajne". Kajti prav dopuščanje je ustrezná poza moči, ki - kot že sama beseda pove - lahko nečesa tudi (ne)dopusti!*

²⁰ *Predvsem kadar govorijo o strogo intimni drži, kakršna je Žižkova v navedenem članku, in jo poskušajo aplicirati kot medijsko, javno, množično držo. Z njimi se zgodi tako kot s tistimi dobrodelneži, ki se ne obnašajo v skladu s svetopisemskim "naj leva roka ne ve, kaj počne desna", in vsenaokoli razlagajo svoja "dobra dela". Farsa nastopi kajpak takrat, ko postanejo "večina", ali še slabše, "vladajoča večina".*

alci uredijo svoje veselje črnega usnja in verig", nato pa je ta isti liberalec še "ateist, ki spoštuje način, kako npr. v ZDA Amiši živijo v skupnosti brez elektrike in strojev"... Nemara bi lahko še nekoliko "podaljšali" avtorjevo logiko in, denimo, tudi domnevali, da je liberalec lastnik, ki globoko spoštuje načine, kako se brez lastnine preživljajo zamorci v Afriki, ali pa meščan, ki še globlje spoštuje način, kako Eskimi v četrtem letu starosti koljejo svoje ljubljene huskyje, ki imajo takrat najboljšo dlako...

Vendar pa je to samo prva plast zadeve, ki ji sledi še presežni element spoštovanja oz. "pristno liberalne solidarnosti", za katero Žižek zatrjuje, da je "globlja od običajne".¹⁹ Kljub temu, da ne izvemo, kakšna naj bi "običajna solidarnost" (ne-liberalna toleranca?) bila, pa le pove, da vsega spoštovanja in solidarnosti liberalec "ne počne v imenu pokroviteljskega toleriranja manjšin s strani večine, ampak zato, ker globoko v sebi ve, da VEČINE NI: da smo vsi vsak na svoj način manjšina, da je konec koncev samo človeštvo v razmerju do narave 'manjšina'" (podč. Žižek)... Seveda bi tukaj lahko pritrdili avtorju, saj večine v razmerju med, denimo, liberalnodemokratskimi ateisti na Slovenskem in ameriški Amiši prav gotovo ni. Nekaj podobnega bi lahko trdili tudi za neobstoje večine v razmerju med prekmurskimi kmeticami in Hotentoti, malteškimi lovci ptičev in albanskimi heteroseksualci ali pa sibirskimi ljubitelji lignjev v brodetu in makedonskimi simpatizerji Lege Nord. Še več, če malo bolj premislimo, je bila Hitlerjeva večinska zmaga na volitvah zmaga manjšine, kajti tovrstnih prohitlerjevsko naravnanih osebkov je bilo (bistveno) manj, kot je bilo ameriških prebivalcev leta 1933, pa tudi tistih, ki so ljubili Tita, je bilo bistveno manj, kot ovc na britanskih otokih ob izteku prejšnjega stoletja. In konec koncev, tako kot "smo vsi vsak na svoj način manjšina" oz. tako kot "je konec koncev samo človeštvo v razmerju do narave 'manjšina'", je tudi število tistih, ki so posiljevali in klali po Bosni, pravzaprav manjšina glede na razsvetljene Francoze iz leta 1993 oz. z ozirom na število mladih zobatcev in gofov, ki plavajo okoli otoka Visa...

Štos seveda ni v tem. Saj je vendarle jasno, da pri vprašanih tolerance ne gre za večine ali manjšine v razmerjih med Amiši in Slovenci, huskyji in lignji... Gre za nekaj drugega, čemur pa se je Žižek, najbrž zaradi odmerjenosti prostora (ali pa zato, ker "večina" takrat v današnjem smislu še ni obstajala), izognil in čemur se ponavadi poskušajo izogniti tudi "teorije" tolerance.²⁰ Seveda gre za tisto, kar je avtor nekaj časa prej, ko se je nekoliko manj tolerantno in spoštljivo obračal na neko drugo temo, formuliral takole: "Ni 'formalne' demokracije brez razmerja do nacionalne Reči, ki ji daje okvir in konsistenco" (Mladina, 30. junij 1989).

In šele tukaj se začne govorica (ne)tolerance oz. govorica o (ne)toleranci: ko se vzpostavi "okvir", znotraj katerega je jasno, kdo, zakaj, kako in v čem je večina glede na manjšine. Šele ko je vzpostavljena "formalna" demokracija", se pravi, ko je inavgurirano "razmerje do nacionalne Reči", je moč govoriti tako o manjšinah kot o večini. Neteoretično povedano: preprosto ni res, da tukaj in zdaj, se pravi v Republiki Sloveniji ni manjšine in večine, oz. ne ustreza resnici, da "VEČINE NI: da smo vsi vsak na svoj način manjšina".²¹ Šele tukaj se natančno, tudi ustavnopravno, zelo dobro ve, kdo, zakaj in kako je večina! Mar ni prav to definicija vzpostavljene "formalne demokracije", tega, kar je slovenska nacionalna revolucija že dosegla? Samo tisti, ki ni manjšina v tem pogledu, lahko "teoretsko" sklepa, da "drugi" teh težav s svojo manjšinskostjo nimajo. Vendar bodi dovolj o tej paradigmatici poziciji. Tukaj mi nikakor ne gre za nadaljevanje argumentiranja v tej smeri, saj je bilo v morju molka stališče liberalca Žižka vendarle eno redkih, s katerim je sploh mogoče razpravljati. V tem smislu je že na sebi neka potencialno višja stopnja na lestvici omejenjene tolerance kot pa neskončna množica tistih, ki ne čutijo potrebe, da bi o čemerkoli v zvezi s tem sploh govorili.²²

TOLERANCA JE TOLERANCA TISTIH, KI TOLERIRAJO ALI PA NE

Ker mi seveda gre za vprašanje tolerance v danem času in pogojih, se bom skušal vrniti na začetek in dosedaj povedano povezati v bolj ali manj nesmiseln sklep. Pravim nesmiseln, kajti iskati smisel v vsem tem, kar se dogaja

6. ekspr. *prestati, pretrpeti*: prenesti je moral veliko krivic, očitkov / v teh letih je prenesel veliko gorja 7. *biti tak, da nima (večjih) negativnih posledic* a) zaradi sprejemanja hrane, snovi v telo: cigaret-nega dima ne prenese; organizem injekcije ni prenesel; ta človek prenese veliko alkoholne pijače; tako hrano njegov želodec dobro, težko prenese; prenesti brez posledic / bolnik hrane več ne prenese *ne more več jesti* b) ob zaznavanju čutnih dražljajev: hrupa ne prenese; prenese tudi hud mraz; vročino dobro prenese / prenesel bi še bolj vročo vodo / pogleda na kri ne prenese c) ob sprejemanju kakega stanja: trpljenje težko prenese / ekspr. njegovo srce te žalosti ni preneslo č) zaradi delovanja, vplivanja česa: če je treba, prenese hud napor; srce prenese tudi redkejši zrak / aluminij kisline ne prenese; most take teže ni prenesel *vzdržal* / električna napeljava je dovolj močna, da bo to prenesla // *ne pokazati na zunaj vznemirjenosti, čustvene napetosti*: takih očitkov, podtikanj ne prenese; mirno je prenesel tudi to sramoto / misli na smrt ne prenese 8. ekspr., navadno z nikalnico imeti zelo odklonilen odnos do koga: tega človeka ne prenesem / take grobosti ne prenesem • take besede, zveze to besedilo ne prenese *taka beseda, zveza ni primerna za to besedilo*; ekspr. čoln ga je prenesel čez zaliv *prepeljal*; jezikovna norma te besede ne prenese *po jezikovni normi ta beseda ni dovoljena*; ekspr. papir vse prenese *napiše, natisne se lahko tudi kaj, kar ni resnično, kar je pretirano*; čipkaste zavese prenesejo le enobarvne stene *so primere le za enobarvne stene*; ekspr. njegov žep bo to prenesel *lahko bo plačal*; nikogar ni bilo, da bi nanj prenesel svojo obrt *mu jo dal, izročil*; ekspr. prenesi mu moje pristrčne pozdrave *sporoči*; publ. prenesti roman na oder *dramatizirati in uprizoriti ga*; pog. kar sliši, prenese naprej *pove drugim*; ovači; ekspr. ptič se je trudno prenesel na drugo drevo *preletel, zletel*; ekspr. streljanje se je preneslo v dolino *sedaj streljajo v dolini* ♦ jur. prenesti lastninske pravice na drugega; mat. prenesti člene v enačbi *prenesèn* tudi *prenesèn -ěna -o*: telegram je bil prenesen po telefonu; tovor je prenesen na pravo mesto; v naš jezik prenesena povest; ta obveznost je sedaj prenesena na občine; od ust do ust preneseno povelje ♦ lingv. preneseni pomen *pomen, ki ga beseda, besedna zveza dobi, če se uporabi za označitev kakega drugega pojma, predmeta, zlasti če ostane predstavno tesno povezana z izhodiščnim pomenom*

SSKJ III: (geslo prenašati)

²¹ *S tourstno "tolažilno dialektiko" so predvsem liberalizirajoči ekslevičarji in ekslevičarke, najpogosteje tisti in tiste iz Nemčije, Anglije, Francije in Italije ter podobnih evropskih vele-sil v zadnjih letih skušali tolažiti sogovornike in sogovornice iz Bosne in Hercegovine. Ponavadi so govorili, češ da ni tako hudo, kot se zdi, ker da so tudi oni tujci v lastnih deželah, oz. da nimajo svojih in nočejo imeti "svojih" držav, ker nočejo biti nacionalisti! Drugače povedano, zatrjevali so, da "smo vsi mi, vsak na svoj način, tujci"! Ob tem*

dopustiti -im dov., dopústil (ī í) 1. ne preprečiti, ne ubraniti, da se kaj zgodi, godi: dopustil je, da je odšla domov / tega vendar ne smemo dopustiti dovoliti 2. knjiž. priznati za možno: nekateri bodo res tako mislili, je dopustil oče dopuščen -êna -o: star. dopuščeno mu je bilo vrniti se domov

SSKJ I

pa so sistematično spregledovali empirično preverljivo dejstvo, da so za razliko od Bosank in Bosancev ves čas v svojih žepih ali pa v dragih torbicaš nesramno tiščali "požegnane pasošê", s katerimi so lahko kadarkoli potovali kamorkoli. Da niti ne govorim o tem, da so na ta "egalitarizirajoč" način preprosto radirali dejstvo, da se je še zadnji (ne)uniformirani evropski idiot lahko na katerikoli "evropski meji" lotil katerega koli oz. katerekoli "Bosanke" ali

okrog nas in z nami v zadnjih dveh, treh letih, bi bilo rahlo nesmiselno, da ne rečem noro.

Pri poizvedbah o pomenu pojma toleranca torej naletimo na tri nakazane elemente. Najprej je tukaj prenašanje. Seveda ne "prenašanje" kar tako, pač pa moje, tvoje, naše, njihovo..., skratka, prenašanje nekoga drugega, tretjega... Sledi odtenek pomena, ki zatrjuje, da gre pri toleranci za nekaj, kar je (spet moje, tvoje, naše, njihovo...) "dopuščanje" nečesa. Vendar pa spet ne dopuščanje kar tako, ampak dopuščanje nečesa nekemu drugemu, tretjemu..., bodisi tujega ali pa tega, kar ta lahko (ne) stori. Gre torej za dovoljevanje, soglašanje z neko implicitno nezaželeno dejavnostjo. Tretji in nemara najpomembnejši element, odtenek pomena pojma toleranca pa je povezan s prvima dvema in govori o "trpljenju", ki ga (spet jaz, mi, oni...) imamo/prestajamo zaradi "njih", "drugih"... Skratka, kot neko določujočo in nemara celo odločilno posebnost na kratko predstavljene gospodične tolerance bi potemtakem lahko izpostavili predvsem njeno zmožnost, da - kolikor se le da - skuša v sebi sami zakriti vsaj dvojje: najprej subjekt, ki "tolerira", ki prenaša, dopušča in trpi nekaj ali nekoga, nato še prikrije analitično še bolj pomemben objekt tega početja, se pravi tiste, ki so predmet toleriranja. Namesto teh dveh elementov, oz. osrednjosti njunega medsebojnega razmerja, potiska v ospredje sebe samo, svojo samovšečnost, v katero tako preprosto zaidejo številni, ki ne uporabljajo sposobnosti razsojanja.

Drugače povedano, pri toleranci ne gre za nikakršno stvar, reč (objekt), pa tudi ne za nikakršen subjekt, ampak za vmesno razmerje, bodisi med posamezniki, med manjšimi ali večjimi skupinami ljudi. Toleranca je v dobesednem pomenu "družbeno razmerje".²³ Vendar pa je - in to je tukaj osrednjega pomena - toleranca takšno družbeno razmerje:

a) v katerem ne gre za toleranco med enakimi, temveč za (ne)toleriranje manjšine s strani večine,²⁴ in

b) kjer se nekatere "sestavine" (ne)tolerantnega razmerja obnašajo "sila muhasto".

Naj za značilen in tukajšnji publiko bližji primer (ne)tolerance našega časa vzamem begunce. V samoumevnosti vsakdanjega življenja osvetljene sestavine tega konkretnega družbenega razmerja med drugim pokažejo tudi tole: zapisal sem že, da je eden nosilnih pomenov tolerance "trpljenje", pri katerem bi nepazljivi opazovalec na prvi pogled utegnil sklepati, da gre za trpljenje beguncev in begunk, se pravi tistih, ki bolj ali manj vegetirajo v begunskih centrih, otrok, ki se, nevedoč za

usodo svojih najbližjih, zjutraj zbudajo na vlažnih blazinah (če jih sploh imajo), deklet in mater, ki pravzaprav ne vedo, kaj bo z njimi že jutri, ali pa stark in starcev, ki si zakritih pogledov iščejo ustrezna mesta, na katerih bodo ob nekem somraku na najmanj boleč način za okolje in otroke zapustili dobrote tostranstva. Pa bi se grdo zmotili, če bi modrovali na ta način. Kajti pri tukajšnji gospodični toleranci še zdaleč ne gre za bolečine teh "manjšinskih" kategorij. *Bolečina, o kateri Toleranca venomer in izključno pripoveduje, zna pripovedovati, je bolečina tistih, ki tolerirajo, in ne tistih, ki so (če so) tolerirani!* Potemtakem ne gre za "realno", topo bolečino, ki ostane za razmesarjenimi otroki, trpljenje, ki ga po definiciji ne moreš in ne želiš z nikomer deliti, ko ti pobijejo starše, pač pa za simbolne bolečine in trpljenje večine, tukajšnjega t.i. družbenega okolja, ki je po definiciji zunaj te morije. Se pravi tukajšnjih ali nekih drugih domačinov (dominantne večine), ki v mrzlih večerih sedijo v svojih toplih hišah in stanovanjih in ki ob toplih pijačah uspejo dobro živeti kljub motečemu vedenju, da sto kilometrov ali metrov stran njihovo zemljo težijo begunci. Skratka, ne gre za bolečine tistih, ki jih boli, in ne za trpljenje tistih, ki trpijo, marveč za bolečine in trpljenje tistih, ki si že lahko privoščijo plavanje onstran in izven klasične moralne dileme, ki pravi, da je večji krivec tisti, ki iz katerega koli razloga žrtvi ne pride na pomoč, kot pa tisti, ki jo umori. Medtem ko tisti, ki jo umori, stori zgolj en zločin, stori tisti, ki ji ne pomaga, dva: tega, da žrtvi ne pomaga, in tega, da je ravnodušen v razmerju do njene smrti!

POLITIČNA IN DRUŽBENA NEENAKOST

Poleg nakazanega muhastega obnašanja elementa trpljenja, ki koncept tolerance postavlja v dokaj nenavadno luč, je pri toleranci treba upoštevati še neko, morebiti celo bolj goljufivo sestavino.

Toleranca se namreč ponavadi pojavlja v t.i. izrazito konfliktnih družbenih razmerah, in sicer kot tisti zaželeni ukrep ali pa tista poteza oblastnih struktur, ki naj bi rešila oz. vsaj omilila (tudi v postsocializemih ni drugače) nastala "nasprotja"

"Bosanca" ali se obnju obregnil. Kajpak, zgolj zato, ker sta bila tujec ali tujka brez "svoje države" in brez potnega lista!

²² *Celo nasprotno. Medtem ko so pred kratkim (decembra 1993) objavili prve, s stališča nacionalizma, ksenofobije in rasizma zelo zaskrbljujoče podatke in analize Slovenskega javnega mnenja in ko je del*

potrpljenje -a s (é) pripravljenost prenašati kaj neprijetnega, neugodnega brez izražanja nejevolje: občudovali so njegovo potrpljenje; priporočati potrpljenje / naenkrat ga je potrpljenje minilo, mu je pošlo; izgubil je potrpljenje in začel kričati; ekspr. ko je to izvedel, je bilo njegovega potrpljenja konec // pripravljenost vztrajno, brez nejevolje delati zlasti kaj neprijetnega, dolgočrajnega: za to delo je treba dosti potrpljenja; če bo imel dovolj potrpljenja, bo knjigo prebral do konca / nima več potrpljenja in ne časa ukvarjati se s tem / -kot vljudnostna fraza: hvala za potrpljenje; malo potrpljenja, takoj se vrnem • ekspr. imej potrpljenje z njim bodi prizanesljiv do njegovih napak; šalj. potrpljenje je božja mast, samo revež je, kdor se z njo maže potrepeljiv človek doživlja pogosto neprijetnosti, škodo; potrpljenje železna vrata prebije s potrpljenjem se dosti doseže

SSKJ III

*interpretov z vsemi svojimi intelektualnimi močmi in digniteto lastnega raziskovalnega dela poskušal opozoriti na nevarnosti, ki iz tega utegnejo slediti, je medijsko in markentiško odmevnejši profesor s Fakultete za družbene vede celo javno v Sobotni prilogi **Dela** zatrjeval, da pravzaprav sploh še ni tako hudo!*

²³ Zapisal sem "družbeno", pri čemer opozarjam, da ko rečem družbeno, ne mislim (tako kot večji del t.i. družboslovcev) "politično", še manj pa sem mnenja, da to t.i. družbeno obsega tudi tisto "politično"!

²⁴ Prim. v tem oziru Marcusejevo in Lockovo razpravo. Sopotnica J. S. Milla H. Taylor pravi, da je tolerirati **to abstain from unjust interference, a quality which will surely one day not need a place in any catalogue of**

potrpečl -im dov., tudi potrpel; potrpljen (ě í) 1. brez izražanja nejevolje prenesti kaj neprijetnega, neugodnega: kar potrpi, saj bo kmalu bolje; to bi še potrpel, vsega pa ne / marsikaj je morala potrpeti pri njej sožitje z njo ni bilo lahko • ekspr. potrpi-mo drug z drugim bodimo prizanesljivi do napak drugega 2. ekspr. ne začeti takoj s kakim delom, dejanjem; počakati: potrpel bo še kak mesec, potem mu pa vrnemo / potrpite do kosila; potrpi malo, takoj pridem; potrpite, da pokadim

SSKJ III

virtues" (Hayek, 1951: 277).

(evfemizem za ksenofobijo, rasizem, nasilnost nasploh...). Vprašanje, ki se tukaj postavlja mislečemu subjektu, pa je, kako to dojeti. Kam stlačiti zaželenost tolerance? Kdo koga (tolerira) in zakaj je to zaželeno?

Oglejmo si najprej najbolj občutljivo, se pravi politično plat zadeve. V tem oziru je treba najprej napisati, da je za vse postsocializme značilno, da funkcionirajo kot etnično: kot slovensko torej, kot ekskluzivno znotraj-slovensko področje. Drugače povedano, ker sta slovenskost (hrvaškost, srbskost, ukrajinskost, češkost...) in političnost postala sinonima, je toleranca kvečjemu lahko bolj ali manj uspešen deal med vladajočimi in nevladajočimi strankarskimi subjekti. Lahko je takšna ali drugačna koalicija, njeno toleriranje opozicijskih prijemov ali pa izvenparlamentarnih pobalinstev. Gledano z druge strani slovensko političnega, pa je to lahko opozicijsko tarnanje in obenem (ne)toleriranje vladajoče koalicije. "Težava" s tem pa je zgolj ta, da v tem smislu toleranca ne le že zdavnaj nima nobene resne teže, pač pa tudi nikoli ni bila tako mišljena, saj se princip tolerance pravzaprav izključuje s političnim: toleranca namreč predpostavlja neobstoj ali pa vsaj nefunkcioniranje političnega kot takega. Preprosto zato, ker obstoj političnega predpostavlja politično enakost, apriorno enakost na ravni Zakona, ustave..., pri obstoju katerih toleranca več nima kaj početi - je pač odvečna. Politična neenakost je v tem smislu "neenakost med

enakimi", toleranca pa je temu razmerju po definiciji nekaj zunanjega, odvečnega. Govoriti denimo o toleranci voditelja LDS glede na kolega iz SNS, SDSS, SKD... ali obratno, znotraj članstva teh strank... je nesmiselna raba pojma, ali uporaba termina, ki povsem spreminja pomen.

Vendar pa je drugače, če govorimo o področju družbenega, o tistem, kjer kraljuje uzakonjena neenakost, tam, kjer smo po definiciji in po zakonu vsi različni, že po rojstvu - in neenaki. Toleranca je doma prav tu, na področju t.i. družbenih neenakosti. Še več, je nekakšen družbeni fenomen, ki skuša urejati prav družbene oblike neenakosti. Še bolj specificirana definicija pa bi bila, da je toleranca nekakšen nadomestek političnega v smislu nadvse zaželenega družbenega razmerja, zaželenega mehanizma, ki omogoča obstoj sicer po definiciji nemogočega odnosa "enakosti" med političnim in družbenim. V tem smislu je toleranca tisto najbolj zaželeno, kar omogoča iluzijo funkcioniranja razmerja med političnim in družbenim,

kar simulira prehajanje neenakosti v enakost in nazaj: je nekakšen mehanizem, ki se ukvarja z družbenimi spiritualizmi oz. z omogočanjem prehajanja "iz votlega v prazno".

Šele tukaj, v prostoru družbenega, kjer so eni tujci, drugi pa domačini, tretji državljani, četrti begunci, peti bogati, šesti trezni, sedmi stari, osmi Muslimani, deveti pogani, deseti podjetniki, enajsti mirovniki, dvanajsti katoliki, trinajsti generali, štirinajsti upokojenci, petnajsti srečni... in tako naprej v odprto neskončnost družbenega,²⁵ se nam odpre vsa širina razmerij med "političnim" in pa ne-političnim. Ne več torej v formah enakosti političnih strank, v katerih so "vsi enaki", pač pa kot tisto polje, kjer ni ne le politične, temveč nobene druge enakosti, oz. kjer biti družbeno bitje pomeni isto kot biti manj vreden, nepolitičen. Biti politično bitje pa pomeni biti dobesedno več-vreden in v poziciji tistega, ki odloča o t.i. družbenih vprašanjih. Preprosto zato, ker enakosti na ravni zakona, ustave... v režimih, kot so post-socialistični, ni.²⁶ In prav zato, ker ni enakih pravic (bolj natančno, ker to utegne biti detonator konflikta/ov), je potrebna toleranca. Toda le-te nikakor ne kaže misliti kot Tolerance kar tako, kot (brezpogojno) toleriranje brez nadaljnjih določil, kajti česa takega preprosto ni. Vedno gre za to, da je *toleranca tistih, ki tolerirajo - ali pa ne, vedno gre za toleranco, ki je narejena po meri tistega/tistih, ki tolerira(jo) - ali pa ne!* In šele tukaj, izven tako zaželenih in družbenemu konstitutivnih samoprevar, ki so jim z leporečjem in slepomišenjem tako podvrženi mediji množičnega poneumljanja in njih sluzavi pisuni, sploh lahko začnemo misliti dejanske dimenzije in implikacije toliko opevane in zaželene Tolerance.

TOLERANCA - NEIN, DANKE!

Obenem je treba imeti v mislih, da je vseskozi prisotna hrbtna plat tolerance tudi tista, ki na vsakem koraku spodbuja argumentacijo netolerantnih. Le-ti namreč nastopajo s pozicij, da se prav toleranca lahko "izrodi" v malomarno, neodgovorno, nepazljivo odobravanje vseh tujih prepričanj ali pa celo v ravnodušnost, neprizadetost do resnice, prava, običajev itd. (t.i. indiferentizem) nekega okolja (v postsocializemih je to najpogosteje "ogroženost naroda"). In nenazadnje, pri toleranci je treba imeti v mislih tudi to, kar se ponavadi posebej spregleduje med liberalnimi posamezniki, da je na enak način kot begunce treba nujno tolerirati tudi fašiste, naciste, ksenofobe, seksiste, rasiste... Pač zato, da, denimo med begunci, tujci ali Romi na eni ter rasisti ne bi slučajno prišlo do diskriminacije!

Načelno povedano, ker toleranca v modernem in še posebej v postmodernem kozmosu funkcionira predvsem kot

²⁵ *Gre za polje znamenite Brecljeve Parade, v katerem so vsi sicer ljudje, le da vsi ne živijo človeka vrednega žuljenja, še manj pa imajo enake pravice!*

²⁶ *Nemara je tudi v tem iskati razloge, da je t.i. razprava o državljanstvih zgolj razprava o stopnjah neenakosti oz. drugo-, tretje- ali četrtorazrednih posameznikov, (ne)državljanov in (ne)državljanek. Poučno branje, ki omogoča nadse učinkovito razumevanje te "razprave", je **Mein Kampf**. To velja posebej za poglavje 3 v drugi knjigi, ki govori o "Podanikih in državljanov", kjer avtor v svoji "Folkish" državi loči tri kategorije prebivalcev: državljane, podanike, tuje! Prim. Hitler (1992).*

nadomestek politične enakosti, enakosti pred zakonom, ustavnosti države in njene državnosti navznoter (suverenosti zakona navznoter), in še več, ker je nadomestek političnega nasploh, bi ji kazalo *brez kakršnega koli slepomišenja nameniti znameniti izrek: Nein, danke!* Vendar pa, ker se morajo tisoči, desetisoči, stotisoči, milijoni in več ljudi, predvsem nemočnih, otrok, stark in starcev vsakodnevno bojevati za fizični obstoj tako zunaj postsocializmov kot v njih, je tudi milost ali pa mrvica z mize tolerantnih lahko vredna toliko kot življenje, oz. se toleranca kaže kot nekaj nenadomestljivega.

Povedano z Goethejem, s katerim sem tudi začel ta zapis: "Prava toleranca izvira iz spoštovanja zakonitega obstoja (*wesensgesetzlichkeit*) drugih oseb, narodov in ras. *Pravzaprav bi morala biti toleranca le prehodno prepričanje; voditi mora k priznanju. Trpeti, prenašati, pomeni žaliti!*" (Max. und Roefle, 1875)

Tonči Kuzmanič, magister politologije, raziskovalec na Inštitutu za družbene vede Univerze v Ljubljani.

LITERATURA

- BERLIN, I. (1990): *The Crooked Timber of Humanity*, Murray.
- CHELES, L. (ur.) (1993): *Neo-Fascism in Europe*, Longman, London and New York.
- DIGGINS, J. P. (1984): *The Lost Soul of American Politics*, New York, 1984.
- HAYEK, F. A. (1951): *J. S. Mill and H. Taylor*, Routledge & Kegan Paul, London.
- HEATER, D. (1990): *Citizenship, The Civic Ideal in World History, Politics and Education*, Longman, London.
- HITLER, A. (1992): *Mein Kampf*, Pimlico, London.
- JALUŠIČ, V. (1992): "Zurück in den Naturzustand?, Desintegration Jugoslawiens und ihre Folgen für die Frauen", v: *Feministische Studien*. - 2 (1992), pp: 9-21.
- JALUŠIČ, V. (1993): "Krieg für die Demokratie", v: *Krieg in Europa, Analysen aus Ex-Jugoslawien/* Hrsg. Gaisbacher & Co. - Linz, ed. Sandkorn, Frankfurt/Main: Difa Verlag.
- JALUŠIČ, V. (1994): "Zur Instrumentalisierung von Vergewaltigung - Der Fall Jugoslawien", v: *Frauen zwischen Grenzen, Zu Rassismus - und Nationalismuskussion*; Uremović/Oerter (izd.) - Hamburg: Campus Verlag (pred izidom).
- KREJČI, J. (1993): "Concepts of Right and Left", v Cheles, L. (ur.): *Neo-Fascism in Europe*, Longman, London and New York.
- KUZMANIČ, T. (1993): "Von der Selbstverwaltung zur nationalen Befreiung", v: *Ost-West Gegen Informationen*, 3/1993, Graz.
- KUZMANIČ, T. (1994a): "Grdi, umazani (in) zli", *Nova revija*, Ljubljana, v tiska.
- KUZMANIČ, T. (1994b): *Guerra e Religione Nell' Jugoslavia di Una Volta*, Forum per i problemi di Guerra e Pace, Firenze, v tisku

- KUZMANIĆ, T. (1994c): "Former Yugoslavia: The Religious War?", v pri-
hajajoči mednarodni številki **Anthroposa**.
- LOCKE, J. (1978): Pismo o toleranci; v: **Dve rasprave o vladi**, Ideje,
Beograd.
- LUNDIN, J. (1989): **Slovenia in 1988: Pluralism and Reaction**, Dept.
of Soviet & East-European Studies, Uppsala University, Arbetsrap-
porter, 1. sept.
- MACEDO, S. (1992): **Liberal Virtues, Citizenship, Virtue, and Com-
munity in Liberal Constitutionalism**, Clarendon, Oxford.
- MAGAŠ, B. (1993): **The Destruction of Yugoslavia**, Verso, London.
- MARCUSE et al. (1984): **Kritika čiste tolerancije**, Globus, Zagreb.
- MASTNAK, T. (1992): **Vzhodno od raja**, CZ, Ljubljana.
- SCHMITT, C. (1972): **Le categorie del 'politico'**, Saggi di teoria politi-
ca, il Mulino.
- SCHMITT, C. (1976): **The Concept of the Political**, Rutgers Univ., New
Jersey.
- STRAUSS, L. (1976): "Comments on C. Schmitt's *Der Begriff des Politi-
schen*"; v: Schmitt: **The Concept of Political**, Rutgers Univ., New
Jersey.
- THOMPSON, M. (1992): **A Paper House**, The Ending of Yugoslavia,
Vintage, London.
- WOLF, R. P. (1984): "S onu stranu tolerancije", v: Marcuse: **Kritika
čiste tolerancije**, Globus, Zagreb.